

УДК 821.161.2-31:179.6 Старицький М.
DOI <https://doi.org/10.32782/2409-1154.2025.76.41>

*Ліпницька І. М.,
кандидат філологічних наук,
професор кафедри української літератури
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
<https://orcid.org/0000-0001-6318-3076>*

*Савченко І. В.,
кандидат філологічних наук,
професор кафедри української літератури
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
<https://orcid.org/0000-0001-8279-2192>*

КОНЦЕПТ ГЕРОЇЗМУ В КООРДИНАТАХ ДИХОТОМІЇ «СВІЙ–ЧУЖИЙ» У ПОВІСТІ МИХАЙЛА СТАРИЦЬКОГО «ОБЛОГА БУШІ»

Анотація. Статтю присвячено аналізу феномену героїзму в літературознавчому дискурсі XIX століття та дослідженню його художньої рецепції в повісті Михайла Старицького «Облога Буші». Проблематика героїзму належить до провідних у літературознавстві, оскільки пов'язана з архетипними уявленнями про межові випробування, моральний вибір, самопожертву та історичну місію персонажа. У творчості М. Старицького художня модель героїзму корелює з процесами націєтворення XIX ст., актуалізацією культурної пам'яті українців, формуванням національного міфу та утвердженням ідентифікаційних маркерів боротьби й стійкості народу у прагненні до свободи та державності. У повісті «Облога Буші» феномен героїзму органічно пов'язаний із традиціями козацької доби та фольклорними образами воїнів-захисників.

Мета статті – проаналізувати концепт героїзму в контексті функціонування опозиції «свій/чужий» у повісті Михайла Старицького «Облога Буші».

У ході дослідження з'ясовано, що образ «свого» вибудовується через комплекс етнічних і ментальних характеристик: моральність, релігійність, миролюбність, відчуття батьківщини як сакрального простору, здатність до колективної консолідації перед загрозою, готовність до самопожертви та прагнення захищати власну свободу («краще смерть, ніж неволя»), гостре відчуття справедливості та чітка ідентифікація ворога. Натомість «чужий» наділений протилежними морально-психологічними сенсами й постає як носій влади та чужих цінностей. Він репрезентований у кількох вимірах: етнічному (інший народ), цивілізаційному (інша культура й віра), моральному (прагнення підкорити й знищити), політичному (усоблення колонізаторського тиску).

Опозиція «свій – чужий» формує смислову вісь, на якій вибудовується модель національного героїзму, зокрема героїзму громади, що діє як єдиний організм. Національний герой у повісті «Облога Буші» уособлює здатність переступити межу страху й поставити свободу вище за життя. Смерть у творі потрактовується не як трагедія, а як героїзація приватного буття, перехід у легенду, момент істини, коли герой стає символом і архетипом національного духу.

Ключові слова: героїзм, національна ідентичність, дихотомія «свій – чужий», Михайло Старицький, «Облога Буші», історична повість, національний міф.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Тема героїзму посідає важливе місце в літературознавчому дискурсі, оскільки вона втілює архетипні моделі «межової ситуації», де персонаж постає перед фатальним вибором між особистим виживанням та історичною місією. У європейському культурному просторі XIX ст. ця проблематика набула особливої гостроти: вона стала ідеологічним фундаментом для формування націй, дозволяючи через літературні образи артикулювати волю народу до державотворення та самовизначення.

В українському письменстві цей процес мав свою специфіку, адже спирався на козацький міф та барокову традицію героїзації чину, що спричинило еволюцію образу воїна-захисника: від фольклорної традиції до складної історичної белетристики, де героїзм набуває психологічної глибини.

Показовим прикладом такого синтезу є повість Михайла Старицького «Облога Буші». Твір не просто реконструює історичну подію, а слугує основою для випробування національної ідентичності в умовах екстремальних ситуацій. М. Старицький аргументовано поєднує романтичний пафос самопожертви з реалістичним аналізом людської поведінки, доводячи, що героїзм у часи «облоги» є не лише воєнним подвигом, а передусім актом найвищої моральної стійкості та збереження національної честі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з теми. Багатогранна творчість М. Старицького, зокрема його прозовий доробок, і сьогодні привертає увагу літературознавців, про що свідчать фундаментальні праці, зокрема дисертаційні дослідження О. Попадинець «Історичний роман Вальтера Скотта та Михайла Старицького: рецепція, типологія» (2009) [1], І. Цуркана «Роман Михайла Старицького «Розбійник Кармелюк»: типологія жанру» (2002) [2], С. Обрусної «Історичні погляди Михайла Старицького» (2004) [3], О. Капури «Фольклоризм у творчості Михайла Старицького (на матеріалі лірики, ліро-епіки та драматургії)» (2016) [4], В. Марценішко «Трилогія «Богдан Хмельницький і роман «Вогнем і мечем» Генріка Сенкевича: типологічні паралелі» (2017) [5], монографія В. Поліщука «Вибране. Т. 1. Мій Михайло Старицький» (2013) [6] тощо. Однак повість

М. Старицького «Облога Буші» не стала об'єктом комплексного аналізу, зокрема і обраний ракурс статті, пов'язаний з вивченням художньої реалізації авторської концепції героїзму в контексті опозиції «свій – чужий».

Мета статті – дослідити концепцію героїзму в контексті функціонування опозиції «свій - чужий» у повісті «Облога Буші» Михайла Старицького.

Виклад основного матеріалу дослідження. У філософській традиції героїзм розуміють як поєднання виняткової дії, морального мотиву, усвідомленої готовності до ризику/самопожертви (Г. Гегель, Е. Дюркгайм). У Гегеля герой – це особистість, котра втілює дух народу, що підкреслює його історичну місію. Неотомістські філософи (зокрема Ж. Марітен) акцентують на духовному вимірі героїзму, де подвиг є актом служіння цінностям і вважається вищим за індивідуальний комфорт.

У психології героїзм розглядається як прояв альтруїзму в ситуаціях загрози (Ф. Зімбардо), як вихід за межі звичних поведінкових моделей. Герой – це індивід, який робить «неможливе» у критичний момент, мотивований етичним імперативом або ідентифікацією з групою.

Антропологи (М. Еліаде, Дж. Кемпбелл) у міфологічному герої бачили універсальний архетип, що проходить шлях ініціації та приносить суспільству благо. Це важливо і для розуміння героя, який сформувався в українській літературній традиції, адже він виявляє саме такі особистісні якості.

В українському літературознавстві визначення естетичної категорії «героїчного» представив Ю. Ковалів у «Літературознавчій енциклопедії», акцентувавши на «моральній цінності людської діяльності», яка, зокрема, включає такі важливі аспекти, як «стійкість, самопожертву, лицарську вірність вічним істинам, духовну силу та благородство, невід'ємних від величного» [7, с. 222].

Культ героя та героїзму є одним з провідних в українському фольклорі, зокрема в історичних думах, піснях, переказах доби козаччини, в народних казках, в яких чітко простежується декілька моделей героїчної особистості, мотиваційним чинником героїзму якої є, за влучною характеристикою М. Рильського, «безмежна дійова любов до батьківщини, що виявляється, насамперед у воєнному опорі загарбникам і поневолювачам» [8, с. 147]: герой-захисник, «носії кодексу лицарської честі» [9, с. 11], для якого властиві такі якості, як військова доблесть (дума «Про смерть братів на Самарці»), готовність до свідомої жертви за віру, рідну землю та волю («Дума про Самійла Кішку»); герой-месник – постать, яка відновлює справедливість, часто з елементами самозречення («Дума про Довбуша», «Пісня про Устима Кармалюка та ін.); окрему групу становлять жіночі героїчні персонажі героїнь-оборонниць, які утілюють високий статус жінки як захисниці родини, громади («Дума про Марусю Богуславку» та ін.).

Якщо говорити про літературний канон, то вперше такого героя бачимо в літописних зводах, зокрема у «Літописи Руському», автор якого чітко окреслює поняття героїзму і героя, одним з таких є князь Святослав Хоробрий – видатний полководець давньої Русі, син Ігоря та Ольги, чие правління (середина X ст.) відзначилося блискавичними походами, розгромом Хозарського каганату (бл. 964 р.) та війнами з Візантією, на воротах столиці якої він прибив свого щита як символ перемоги Русі, та й загинув, як герой, не на престолі, а в бою з печенігами на Хортиці у 972 році.

Таким героєм є і Всеволод Святославович, брат новгород-сіверського князя Ігоря, який підтримав свого брата у прагненні показати свою силу і досягнути слави в бою з пловцями: «всі ліпші [мужі] билися, ідучи пішо, і серед них Всеволод немало мужність показав» [10, с. 220]. У цьому творі автор вперше підкреслив героїзм наших пращурів у протистоянні з ворогом, що чатує на східному кордоні, головним ландшафтом якого є степ.

Козацькі літописи (Габ'янки, Самовидця, Величка, регіональні хроніки) фактично верифікували поняття героїзму, а також, як зазначає А. Бовгиря, виробили «власний пантеон героїв і українського героя» [11, с. 341], пов'язавши його із захистом вольностей козацьких та вірності присязі. Традицію глорифікації героя в літературному тексті починає панегірик К. Саковича «Вірші на жалостний погреб...» (1622 р.), присвячений уславленню постаті і діяльності гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного, в руслі якого будуть написані пеони «батькові вітчизни» гетьману Б. Хмельницькому, пізніше І. Сірку, П. Дорошенку та ін. І хай ці джерела позначені авторським суб'єктивізмом у визначенні героя, важливо те, що саме такі твори, які в своїй оцінці героя та героїзму в основному збігаються з народним поглядом на історичне минуле та його героїв, стали основою творення українського героїчного міфу, який будуватиметься на переосмисленні минулого та його сакралізації.

Можна стверджувати, що цей героїчний міф став основою української романтичної традиції в контексті якої формуються національні історична та історіософська літературна традиція. У контексті цієї традиції творення національного міфу М. Старицький підходив до моделювання історичного минулого свого народу. Його історична проза та драматургія – не лише данина популярності історичного жанру в романтичному літературному просторі XIX ст. чи свідчення реалізації просвітницького проекту старогромадівців: виховання нового покоління української інтелігенції на кращих зразках національної історії, де провідною цінністю життя людини є її вірність своєму народові, захист батьківщини від ворогів, усвідомлення себе невід'ємною частиною свого народу з власною мовою, культурою, традиціями. Цінність історико-художніх творів письменника не лише в захоєнні до вивчення власної історії, але в пробудженні самосвідомості українців, у виконанні заповітів Шевченкових ідей – дати українцям уявлення про себе як європейську націю, наділену національною гідністю, честю, прагненням до свободи. І хай на цьому шляху він ідеалізує історичну минувшину, романтизує патріотичні пориви героїв, усе ж своє митецьке надзавдання письменник виконав.

Уже перший прозовий твір – художньо-історична повість «Облога Буші» (1894) (у першій редакції 1891 р. – «Осада Буші») – реалізує цю програму М. Старицького-старогромадівця. Повість написана в руслі романтико-героїчної вальтер-скоттівської прози та української літературно-фольклорної традиції на основі реального епізоду національно-визвольної війни під орудою Б. Хмельницького. Загалом твір є художньою інтерпретацією історичної події, яка стала символом жертвового патріотизму – героїчної оборони міста Буші на Поділлі у 1654 році під час Національно-визвольної війни. У художньому осмисленні цієї важливої битви автор акцентував увагу не лише на активізації історичної пам'яті нації, столітня колоніальна залежність якої розмивала відчуття національної ідентичності, але з метою увиразнення національної ідентичності українця змодельював її в межах бінарної опозиції

«свій – чужий», як механізму конструювання сенсу національного героїзму та трансляції патріотичного міфу.

Концепція повісті «Облога Буші» вписується в традицію українського історичного романтизму, сформовану Т. Шевченком, П. Кулішем, М. Костомаровим, пізніше розвинену в історичній прозі та драматургії М. Старицьким та І. Карпенком-Карим. Водночас потрібно говорити, що текст М. Старицького виходить за межі романтичної стилістики, наближаючись до моделі національного міфу, в якому народ і війна постають у співмірності з ідеєю жертвовного патріотизму.

З одного боку, виклики реалізму, а з іншого – поглиблений інтерес до минувшини, формування національної концепції історичного розвитку нації, потреба літературного оформлення національного канону наклали свій відбиток на історіософське осмислення національного руху. Саме тому категорія «свій – чужий» у тексті постає не лише сюжетною, а й світоглядною.

Опозиція «свій – чужий» у національних нарративах виконує такі функції: ідентифікаційну (визначає «я», «ми»), аксіологічну (надає позитивну/негативну оцінку), консолідаційну (збирає спільноту навколо загрози), націєтворчу (формує героїчний канон через протиставлення ворогові).

У повісті «Облога Буші» ця опозиція розгортається на трьох рівнях: етнічному, морально-ціннісному, сакральном-символічному.

Концепція «своє» у М. Старицького «позичена» з «Гайдамаків» Т. Шевченка, основу яких складають не лише козаки, а й уся громада Буші, включно з жінками та старими. «Свій» у повісті – це носій національних етнічних, моральних рис, релігійності, які поєднуються з важливими ознаками омісцелення, закоріненості в землю, де народився, що свідчить про прив'язаність до батьківщини як сакрального простору; окрім того, такими ознаками є здатність до колективної згуртованості перед лицем ворога; готовність до самопожертви («краще смерть, ніж неволя»); моральна чистота, чесність, справедливість, що єднає концепцію М. Старицького з ранньоісторичними поглядами І. Франка, які були реалізовані в повісті «Захар Беркут». Автор досить чітко окреслює портрет «свого» через речову деталь «одіж»: «Голови їм усім були непокриті, і буйний бавився вільно чупринами. Широкі спини огрядного та дужого люду покриті були розмаїтою пістрявою одіжжю: тут вбачалася руда та порвана свитка, і білий, вилонений шнуром кобеняк, і кармазиновий запорозький жупан, і короткий кожушок, і замазаний в дьоготь оксамитовий польський кунтуш, і сатова рожева, з паняньських цукрових плечок, накритка» [12, с. 7].

Інтер'єр, побут у повісті також формують ментальну характеристику «свого» та «чужого»: протиставляючи побут агресора та оборонця, автор вказує на протилежність психологічних рис воюючих сторін: світлицю замку «Орлине гніздо» прикрашають голови кабанів і сайгаків, ведмежі шкури, срібний та золотий посуд тощо, натомість митець підкреслює аскетичність світлиці сотника Завісного, головною прикрасою якої є ікони. Тому психологічно мотивованою є часом абсурдна жорстокість поляків по відношенню до українського цивільних – жінок, дітей, літніх людей, яких заганяють, як лісову дичину, часто заради забави. Їм автор протиставляє українців, здатних на милосердя і співчуття (сотник Завісний, попри те, що його дружина була жорстоко вбита шляхтичем Чарнецьким, рятує дитину його родича від смерті, навіть всиновлює його).

Отже, категорія «свій» охоплює козацтво як носія національної честі; мешканців Буші, що уособлюють колективний характер героїзму; простір дому/фортеці як символ територіальної та ціннісної межі.

Натомість протилежними морально-психологічними сенсами наділено «чужого», насамперед як носія влади та чужих цінностей. Такими в повісті постають носії іншої релігії, традицій, способу життя і поглядів – ті, з ким український народ веде війну – поляки. Водночас у повісті наскрізно проходить думка про миролюбність як одну з провідних чеснот українців, тому поляки у творі М. Старицького не карикатурні, а «чужі» в усіх вимірах: етнічному – інший народ; цивілізаційному – інша культура, інша віра; моральному – прагнення підкорити й знищити; політичному – уособлення колонізаторського тиску. Особливо виразним є те, що «чужий» часто зображений крізь призму бачення «свого»: поляки оцінюються не лише як вороги, а як антипод ціннісного світу українців.

Категорія «чужий» часто корелюється з польськими загарбниками як уособлення колоніальної загрози; образ панства як носія імперської моделі влади; символічні коди насилля й руйнації. Саме завдяки зіставленню «свого» і «чужого» герої стають репрезентантами нації.

З-поміж поляків особливо виділяється шляхтич Антось Корецький, коханий Ориси Завісної, який проходить процес ініціації: поляк з походження, він стоїть перед вибором: підтримати своїх по крові (поляків) чи своїх по духу (українців, з якими він виріс, яких знає і розуміє, за що вони борються). Цей образ – натяк на старогромадівців-хлопоманів – В. Антоновича, Т. Рильського, П. Левицького та ін. польських з походження, але українських за власною ідентифікацією інтелектуалів другої половини XIX ст., які взяли на себе особливу місію – служіння українському народові. В їхній відданості українським ідеям автор також бачив героїзм.

Смерть і кохання, сплітаючись в одну силу, формують культурний код стійкості, жертвовності та патріотизму. Об'єднуючи образи кохання та смерті з системою «свій/чужий», автор створює цілісний морально-етичний контур цих понять «своє» – любов і жертвовність (Орися, Антон, громада) / «чуже» – руйнівна сила: Чарнецький, Потоцький, Ляцкоронський, польське військо.

Водночас героїзм у повісті трактується не як індивідуальна риса, а як форма колективної відсічі. Адже на захист фортеці як символу свободи стають усі без винятку бушанці.

Важливою в контексті формування концепції героїзму є фігура жінки (в повісті – Ориси Завісної), яка втілює жіночу форму героїзму – стоїчну, жертвовну, емоційно загострену. Саме через жіночий образ автор розширює межі героїчного канону. М. Старицький представляє не боротьбу безіменної юрби (якими є військо польське та татарські загони), він персоналізує боротьбу: навіть побутові сцени в повісті акцентують невідворотність опору як вияв національного характеру. Смерть в ім'я збереження «свого» підноситься до рівня національного міфу.

Провідні механізми конструювання героїзму через контраст моральних якостей: українці – носії честі / поляки – сили влади. Додатковими конотаціями цього водорозділу наділені символи простору: фортеця як межа між свободою/несвободою, підземелля замку – символ поневолення, яке знищує цінною власного життя Орися.

Різкість, непрохідність межі «свій – чужий» створює умови для утвердження героїчного статусу громади, формування образу національного мучеництва, максимального емоційного напруження сюжету. Кульмінаційне самознищення бушанців – акт, можливий лише в умовах такої радикальної бінарності. Опозиція «свій – чужий» стає смисловою віссю, на якій будується конструкція національного героїзму, зокрема громади, яка діє як єдиний організм.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, національний історико-героїчний міф, до творення якого долучився і М. Старицький у повісті «Облога Буші» проявляється у таких важливих константах, як націєтворення, і представлене:

- через окреслення меж «ми» - колективного, громадівського (у драгоманівському сенсі), адже нація визначає себе через спільні ідеали та історичну пам'ять;
- через демонізацію ворога – він є загрозою існуванню нації;
- через героїзацію опору, де здатність на жертву є єдиною можливою моральною позицією;
- через міфологізацію події – оборона Буші стає архетипом боротьби за свободу;
- через піднесення жіночого героїзму – національна ідентичність включає і жіночий голос. Образ Орісі замикає на собі лінію «любов – нація – смерть», стаючи живою метафорою непереможного українського духу.

Національна модель героя утілює здатність особистості переступити межу власного страху і поставити свободу вище за життя. Тому Смерть у творі це не просто трагедія. Це перехід у легенду; героїзація приватного життя; момент істини, коли герой стає символом. Останній погляд Орісі в небо – прийняття вищого сенсу, а порохівий вибух – акт самопожертви, що заповідає свободу нації.

Отже, образи Орісі, Антося Корецького, сотника Завісного та громади Буші переростають в архетипи українського національного духу, вивчення яких потребує прискіпливої уваги у майбутніх дослідженнях.

Література:

1. Попадинець О. О. Історичний роман Вальтера Скотта та Михайла Старицького: рецепція, типологія: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.01.05 - порівняльне літературознавство. Тернопіль, 2009. 20 с.
2. Цуркан І. М. Роман Михайла Старицького «Розбійник Кармелюк»: типологія жанру: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.01.01 – українська література. Київ, 2002. 22 с.
3. Обрусна С. Ю. Історичні погляди Михайла Старицького автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. Чернівці, 2004. 20 с.
4. Капура О.М. . Фольклоризм у творчості Михайла Старицького (на матеріалі лірики, ліро-епіки та драматургії: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.01.01 – українська література. Київ, 2016. 22 с.
5. Марценішко В.О. «Трилогія «Богдан Хмельницький і роман «Вогнем і мечем» Генріка Сенкевича: типологічні паралелі: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.01.05 - порівняльне літературознавство. Черкаси, 2017. 20 с.
6. Поліщук В. Т. Вибране. Т. 1. Мій Михайло Старицький. Черкаси: вид-во Ю. А. Чабаненко, 2013. 358 с.
7. Літературознавча енциклопедія: У 2-х т. Т. 1 /Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. К.: ВЦ «Академія», 2007. 608 с.

8. Рильський М. Героїчний епос українського народу. Збір. Т.: У 20 т. Т. 16. С. 132-156.
9. Набок М. М. Українські народні думи: типологія героя і особливості національного характеру Автореф. Львів, 2010. 19 с.
10. Літопис Руський. За Іпат. списком пер. Л. Махновець. К.: Дніпро, 1989. 590 с.
11. Бовгиря А. «Герої» та «антигерої», «інші» в козацькому історіописанні XVIII ст. *Історіографічні дослідження в Україні*: 36.: наук. пр., 2014. Вип. 25. С. 341-356.
12. Старицький М. Твори: В 6 т. Т. 5. Повісті / Упоряд., авт. приміт. Л. С. Дем'янівська. К.: Дніпро, 1990. 702 с.

Lipnytska I., Savchenko I. The Concept of Heroism within the Coordinates of the “Self-Other” dichotomy in Mykhailo Starytskyi’s Novella “The Siege of Busha”

Summary. The article is devoted to the analysis of the phenomenon of heroism in the literary discourse of the 19th century and the study of its artistic reception in Mykhailo Starytskyi’s historical novella “The Siege of Busha.” Heroism is central to literary studies because it involves archetypes of challenges, moral decisions, self-sacrifice, and a character’s historical role. In the works of Mykhailo Starytskyi, the artistic model of heroism correlates with the nation-building processes of the nineteenth century, the activation of Ukrainian cultural memory, the formation of a national myth, and the consolidation of identity markers associated with struggle and resilience in the pursuit of freedom and statehood. In The Siege of Busha, the phenomenon of heroism is closely linked to the traditions of the Cossack era and to folkloric images of warrior-defenders.

The aim of the article is to analyse the concept of heroism through the functioning of the “self/other” opposition in Starytskyi’s “The Siege of Busha”.

The study demonstrates that the category of the “self” is constructed through a set of ethnic and mental characteristics: morality, religiosity, peacefulness, the perception of homeland as a sacred space, collective cohesion in the face of danger, readiness for self-sacrifice (“better death than captivity”), a strong sense of justice, and a clear identification of the enemy. Conversely, the “other” is endowed with opposite moral and psychological meanings and appears as a bearer of foreign power and alien values. This figure is represented on several levels: ethnic (another people), civilizational (another culture and faith), moral (the desire to subjugate and destroy), and political (the embodiment of colonial pressure).

The “self/other” dichotomy becomes the semantic axis on which the model of national heroism is constructed, particularly the heroism of the community acting as a unified organism. The national hero in The Siege of Busha embodies the ability to transcend fear and place freedom above life. Death in the narrative is not a tragedy but a form of heroic elevation, a transition into legend, a moment of truth in which the hero becomes a symbol and an archetype of the national spirit.

Key words: heroism, national identity, self-other dichotomy, Mykhailo Starytskyi, “The Siege of Busha”, a historical story, a national myth.

Дата першого надходження рукопису
до видання: 24.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису
після рецензування: 25.11.2025

Дата публікації: 30.12.2025